

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT FILOZOFII I SOCJOLOGII

ANALIZY I PRÓBY TECHNIK BADAWCZYCH W SOCJOLOGII

Tom VIII

Praca pod redakcją
Zygmunta Gostkowskiego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1990

Okladkę projektowali
Alina i Leszek Kaćmowie

Redaktor Wydawnictwa
Józefa Stępień
Krzysztof Wichary

Redaktor techniczny
Jan A. Drajczyk

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo
Wrocław 1990

Printed in Poland

ISBN 83-04-02037-8 (CAŁOŚĆ)
ISBN 83-04-03472-7 (T. VIII)

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1990.
Objętość: ark. wyd. 17,20; ark. druk. 18,25.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 72/90.

WSTĘP

Prace zawarte w obecnym, ósmym już z kolei, tomie *Analiz i prób technik badawczych w socjologii* dotyczą trzech sfer problematyki metodologiczno-empirycznej, a mianowicie: 1. procesu badawczego jako zjawiska społecznego, 2. wiarygodności uzyskiwanych w jego rezultacie danych pierwotnych, 3. skal i wskaźników konstruowanych na podstawie tych danych.

W pierwszej części poświęconej analizie procesu badawczego zawarte są dwa studia. Studium, pióra Krystyny Lutyńskiej pt. *Odpowiedzi typu „trudno powiedzieć” w latach osiemdziesiątych w Polsce i ich uwarunkowanie* — analizuje osobliwe zjawisko występujące w latach '80, '81, '84, '85 w ogólnopolskich badaniach surveyowych: jest nim wzrost procentu respondentów nie udzielających istotnych merytorycznie odpowiedzi na pytania w wywiadzie kwestionariuszowym. Autorka dokonuje prostej analizy statystycznej uwarunkowań tego typu zachowania respondentów w odniesieniu do czterech rodzajów pytań wyodrębnionych ze względu na 2 czynniki (drażliwość i trudność) mogące powodować brak odpowiedzi: 1. drażliwych i trudnych, 2. drażliwych, ale łatwych, 3. niedrażliwych i łatwych, 4. niedrażliwych, ale trudnych; pozwala to ustalić, że trudność pytań znacznie silniej warunkuje brak odpowiedzi niż ich drażliwość (przy czym chodzi tu głównie o drażliwość polityczną). Wśród czynników warunkujących wyższy procent odpowiedzi typu „trudno powiedzieć” wystąpiły: niższy poziom wykształcenia, starszy wiek, płeć żeńska oraz deklarowany brak członkostwa w byłej „Solidarności” czy PZPR.

Szczególnie interesujące są wyniki analizy wzrostu procentu odpowiedzi „trudno powiedzieć” w kolejnych latach oraz interpretacje tego zjawiska, odwołujące się do czynników tkwiących w szerszym, politycznym i społeczno-ekonomicznym kontekście

procesu badawczego (np. ustalenie, że między rokiem '80 a '85 największy, bo aż trzykrotny — wzrost procentowy takich reakcji respondentów wystąpił w odniesieniu do pytań łatwych, ale drażliwych). Wzrost ten stanowi przejaw psychospołecznych efektów normalizacji politycznej kraju w sytuacji przewlekłego kryzysu ekonomicznego — m.in. upowszechnienia się ogólnej apatii oraz postawy określonej jako „zakamufłowany negatywizm”.

Podczas gdy studium K. Lutyńskiej umiejscawia proces badawczy w perspektywie uwarunkowań makrospołecznych — F. Sztabiński, autor kolejnego studium pt. *Proces komunikowania się w ankiecie pocztowej. Prezentacja schematu* — ujmuje go od strony mikrospołecznej. W szczególności — opierając się na drobiazgowej analizie relacji komunikacyjnych między badaczem a respondentem — dokonane zostało w tym studium porównanie ich modelowego przebiegu w ankiecie pocztowej i w badaniu przy użyciu wywiadów kwestionariuszowych; porównanie to wykazało, że procesy komunikacyjne w wywiadzie kwestionariuszowym są znacznie bardziej powikłane i stwarzają więcej okazji do wypaczenia treści przekazywanej informacji między badaczem a respondentem (m.in. z powodu braku neutralności społecznej przekaznika komunikatów, jakim jest ankieter, zmian kanału komunikowania z ustnego na pisemny i odwrotnie oraz zmian ról nadawcy i odbiorcy przekazu).

Problemy wiarygodności danych podjęte są w dalszych trzech studiach. W pierwszym z nich, pt. *Autoweryfikacja jako technika poprawy jakości danych uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym* — Z. Gostkowski i F. Sztabiński relacjonują wyniki, jakie przyniosło pozostawienie wypełnionych kwestionariuszy wywiadów 267 respondentom z prośbą o sprawdzenie zapisu i ewentualne wprowadzenie zmian, uzupełnień czy poprawek; w późniejszej ankiecie pocztowej proszono ich o ocenę celowości takiej procedury jako sposobu uzyskiwania bardziej wiarygodnych (lepiej przemyślanych, mniej przypadkowych) wypowiedzi; aż 80% respondentów uznało tę procedurę za celową.

Ogólnie stwierdzono, że 79% ogółu respondentów przyjęło kwestionariusz do autoweryfikacji — lecz wśród nich tylko 37% dokonało co najmniej 1 korekty czy uzupełnienia swych wypowiedzi. Okazało się, że najczęściej przyjmowali kwestionariusz

do autoweryfikacji i dokonywali zmian ludzie młodzi, kobiety, osoby z wykształceniem średnim i wyższym oraz ci, których stosunek do wywiadu był pozytywny. Porównanie rozkładów odpowiedzi przed i po autoweryfikacji wykazało, że stosunkowo największe różnice — rzędu 5 punktów procentowych — przynosiła ta procedura w stosunku do pytań otwartych, dotyczących konsumpcji kulturalnej oraz postrzeganych problemów społecznych. Jak wykazały specjalne wywiady po autoweryfikacji (w momencie odbioru kwestionariusza) poprawki i uzupełnienia zapisanych przez ankietera wypowiedzi były dokonywane najczęściej w wyniku indywidualnego głębszego zastanowienia oraz konsultacji z rodziną — a najczęściej deklarowanymi przyczynami dokonywania uzupełnień i poprawek była chęć zmiany odpowiedzi po zastanowieniu się oraz chęć jej uzupełnienia lub uściślenia. Studium zawiera też w aneksie instrumentarium badań z autoweryfikacją (teksty instrukcji, opis aranżacji wywiadu poautoweryfikacyjnego, kwestionariusz itp.) — co umożliwić ma innym badaczom zastosowanie tej niekonwencjonalnej metody poprawy jakości danych z wywiadu.

W inny sposób podejmuje problemy wiarygodności danych kolejny autor — P. Daniłowicz w studium *Wiarygodność źródeł informacji. Ocena ekspertów*. Ekspertami, których ogólną ocenę relatywnej wiarygodności danych wykorzystano, byli socjologowie zakładowi mający doświadczenie badawcze zarówno z danymi dokumentalnymi, jak i uzyskiwanymi drogą wywiadów; chodziło zaś o dane dotyczące: wieku, wykształcenia, zawodu i zarobków; eksperci oceniali porównawczo wiarygodność tych danych w zależności od tego, czy ich źródłem były dokumenty zakładowe, relacje respondenta o sobie, czy relacje respondenta o współmałżonku. Autor dokonuje uporządkowania uzyskanych ocen przy zastosowaniu grafów, opierając się na koncepcji ostrego i nieostrego porządku wiarygodności oraz prostych i sprzężonych układów preferencji. Tą drogą dochodzi do szeregu wniosków; m.in. stwierdza, że wedle uzyskanych ocen najczęściej wyższą wiarygodność przypisywano danym dokumentalnym niż danym z wywiadu, gdy chodziło o zarobki (87%) oraz wykształcenie (74%); dla zmiennej wieku procent ten wynosił 58%, a dla zmiennej zawodu 60%.

W sposób bardziej analityczny i konkretny empirycznie podejmuje problem weryfikacji danych P. Daniłowicz i P. B. Sztabiński w pracy *Pytania ogólne a pytania szczegółowe. Problemy wiarygodności informacji*. Relacjonują oni wyniki analizy odpowiedzi respondentów (w statystycznie porównywalnych próbach) na dwie wersje pytań o wykształcenie i zarobki oraz na trzy wersje pytań o dochody gospodarstwa domowego; wersje te różniły się stopniem szczegółowości: pytania w wersji ogólnej domagały się podania najwyższego osiągniętego poziomu wykształcenia oraz wysokości łącznych zarobków, podczas gdy w wersjach szczegółowych pytało o kolejno osiągnięte szczeble wykształcenia oraz wysokość składników zarobków (premie, dodatki itd.). Pytanie o dochód gospodarstwa domowego było sformułowane w trzech wersjach: od pytania wprost o wysokość łącznych dochodów członków gospodarstwa domowego do pytań o każdego z członków gospodarstwa z osobna z rozbiem na źródła dochodów.

Dane tak uzyskane porównano z dokumentalnymi danymi o wykształceniu, zarobkach i dochodach; stwierdzone rozbieżności stanowiły miarę stopnia wiarygodności danych z wywiadu. Uzyskano zaskakujący wynik: nie wystąpiły statystycznie istotne związki między stopniem szczegółowości pytań a stopniem wiarygodności odpowiedzi respondentów — co stoi w sprzeczności ze wszystkimi poprzednimi badaniami. Autorzy formułują szereg hipotez dotyczących mechanizmów psychologicznych, które działają w momencie udzielenia odpowiedzi, mogących wyjaśnić brak związku między szczegółowością pytań a wiarygodnością uzyskanych danych.

Problematykę wskaźników i skal podejmuje dwa ostatnie studia zamieszczone w tomie. W pierwszym z nich zatytułowanym *Wskaźniki sytuacji materialnej w badaniach socjologicznych* P. B. Sztabiński dokonuje próby szczegółowej analizy treści pojęcia „sytuacja materialna” oraz krytycznego przeglądu wskaźników stosowanych do jej opisu. Autor wychodząc z założenia, że „sytuacja materialna”, zdefiniowana jako „możliwość i stopień zaspokojenia powszechnych, społecznie akceptowanych potrzeb konsumpcyjnych przez dobra i usługi odpłatne lub mające rynkową wartość pieniężną” — może być opisana w kate-

goriach nakładów pieniężnych (dochodów, wydatków) dających tylko możliwość zaspokojenia potrzeb — bądź w kategoriach efektów mierzonych posiadaniem i strukturą zasobu dóbr. Analiza 214 kwestionariuszy użytych w badaniach polskich wykazała, że najczęstszym zestawem wskaźników była wysokość dochodów gospodarstwa domowego, warunki mieszkaniowe, dobra trwałego użytku. Autor poddaje krytycznej ocenie poszczególne elementy tego zestawu; krytyka ta doprowadza do pesymistycznych wniosków co do trafności i wystarczalności tych wskaźników. W związku z tym omawia takie uzupełniające komponenty sytuacji materialnej, jak dochody pieniężne (dochody z funduszu społecznego spożycia oraz powstające w wyniku prac usługowych i produkcyjnych dla własnego gospodarstwa domowego) oraz różne formy uprzywilejowań pieniężnych i niepieniężnych („talony”, bufety i stołówki pracownicze, odznaczenia itp.). Studium to uzmysławia ogromną złożoność i niejednoznaczność pojęcia „sytuacji materialnej” oraz ogrom trudności związanych z doбором trafnych i empirycznie dostępnych wskaźników. Ostatecznie jednak autor wysuwa pewną propozycję metodologiczną skonstruowania zbiorczego indeksu „sytuacji materialnej” na podstawie zestawu potrzeb konsumpcyjnych i skal ich zaspokojenia wyrażonych w jednostkach naturalnych i zakotwiczonych na poziomie minimum i optimum socjalnego.

Ostatnie studium autorstwa A. P. Wejlenda pt. *Skale dwubiegunowe. Komentarz do badań nad stereotypami grup zawodowych* stanowi kontynuację badań eksploracyjnych, których rezultaty były opublikowane w poprzednim VII tomie *Analiz i prób...* Autor — uczestnik tych badań, analizuje krytycznie założenia semantyczne, na jakich oparta była konstrukcja użytych tam skal oraz dobór przeciwstawnych przymiotników wyznaczających oś semantyczną skal, mających mierzyć natężenie cech „typowego” chłopca, urzędnika i robotnika. W szczególności — autor opierając się na modelu struktury semantycznej skal dwubiegunowych formułuje kryteria ich poprawności — takie jak przeciwstawność (a nie sprzeczność logiczna) predykatów wyznaczających krańce skali, czy też wskazanie nadrzędnego pojęcia rodzajowego, obejmującego swą treścią obydwa antonimiczne predykaty skali; dokonuje analizy semantycznej różnych opo-

zycji w celu szukania różnych eksplikacji i definicji pozwalających ująć daną antonimie jako przeciwstawność lub sprzeczność logiczną, rozważa takie zagadnienia, jak: użycie intensyfikatorów do stopniowania na osi semantycznej, graficzne, językowe i liczbowe prezentacje punktów skali, odprzymiotnikowe derywaty na ich określenie, powiązanie skal dwubiegunowych w badaniach stereotypów z założeniami dyferencjału semantycznego, zagadnienie rodzaju skal (porządkowej, interwałowej, ilorazowej) przypisywanych osi semantycznej i zasad poprawności ich stosowania w operacjach liczbowych na danych uzyskanych przez zastosowanie skal dwubiegunowych itd. Studium to stanowi więc coś w rodzaju metodologicznego vademecum do dalszych badań nad stereotypami przy zastosowaniu skal dwubiegunowych.

Zygmunt Gostkowski

CZĘŚĆ I. PROCES BADAWCZY JAKO ZJAWISKO SPOŁECZNE

Analizy i próby technik badawczych
w socjologii, t. VIII

KRYSZYNA LUTYŃSKA

ODPOWIEDZI TYPU „TRUDNO POWIEDZIEĆ” W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH W POLSCE I ICH UWARUNKOWANIE

1. Uwagi wstępne

Wywiad kwestionariuszowy, jak wiadomo, jest uważany za interakcję między badanym a badaczem reprezentowanym przez ankietera. Jest to jednak interakcja bardzo specjalnego rodzaju. Odbywa się bowiem ona między osobą znajdującą się najczęściej we własnym prywatnym mieszkaniu a obcym dla niej człowiekiem, który przychodzi z zewnątrz jako przedstawiciel oficjalnej instytucji, a która to instytucja jest dla respondenta albo zupełnie nieznaną, albo też może się kojarzyć z jakimiś siłami ingerującymi w jego osobiste życie. Sama interakcja polega na tym, że ankieter odczytuje respondentowi pytania znajdujące się w kwestionariuszu wywiadu, a badany odpowiada na nie, niezależnie od stopnia ochoty, zainteresowania i umiejętności, jakie posiada. Pytania te mogą być dla respondenta krępujące, drażliwe, z różnych względów za trudne, dotyczące spraw, o których nigdy nie myślał i niewiele wie, i które go nie obchodzą, a człowiek, który je zadaje, może z rozmaitych powodów wzbudzać w nim: niechęć, lęk, złość, uczucie niższości lub zawstydzenia. W pewnym sensie można więc przyrównać wywiad kwestionariuszowy do sytuacji egzaminacyjnej, chociaż bowiem ankieter nie stawia „stopni”, odpowiadający nie chce w jego oczach wypaść źle.

W związku z tymi odczuciami i przeżyciami, jakich może do-